

Hanna Golasz-Szołomicka*

Aedicula jako element kształtowania elewacji rzymskich budowli użyteczności publicznej na terenie zachodniej części Azji Mniejszej

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie charakterystycznego sposobu kształtowania elewacji budowli świeckich w czasach rzymskich w zachodniej części Azji Mniejszej. Ich podstawowym elementem była *aedicula*. Terminem tym określa się najczęściej niszę z posągami lub

kapliczkę zwieńczoną frontonem opartym na pilastrach lub kolumnach. W omawianych obiektach *aedicula* nie pełniła funkcji kapliczki, ale miała podobny do niej układ architektoniczny, często wzbogacony o rzeźby figuralne.

Kształtowanie elewacji w budowlach starożytnej Grecji i w czasach hellenistycznych

Podstawowym elementem architektury antycznej Grecji, a także Rzymu, były porządki architektoniczne. Przy ich stosowaniu elewacje budowli tworzyły rzędy kolumn z ciągłym belkowaniem, na którym opierał się dach (ryc. 1). Najwspanialszymi przykładami są świątynie typu *peripteros* i *dipteros*. W elewacjach zewnętrznych świątyń kolumny stały na jednym poziomie, natomiast we wnętrzu mogły tworzyć dwa poziomy (Ateny – Partenon, Olimpia – świątynia Zeusa, świątynia na Eginie) [4], [5], [22], [24], [29].

Kolumnady występowały także w budowlach świeckich – *stoach* i *buleuterionach*. Dla budowli portykowych (*stoa*) charakterystyczna była znaczna długość, zewnętrzna kolumnada dorycka i wewnętrzna – jońska. Odmienne rozwiązanie zastosowano w przypadku ateńskiej stoy Zeusa Eleuterios [24]. Była ona niezbyt długa, ale miała dwa wysunięte ku przodowi skrzydła, ukształtowane na wzór frontonu świątyni. Kolumnada i belkowanie nie tworzyły linii prostej, lecz były dwukrotnie załamane.

Buleuteriony w Milecie i Termessos [11], [17], [18], [23] pochodzące z czasów hellenistycznych, miały elewacje dwupoziomowe (ryc. 2). W przyziemiu ściana była gładka, bez rozczłonkowań, wykończona ciosami. Na drugim poziomie

znajdowały się półkolumny lub pilastry, a między nimi okna. Pomimo podziału elewacji na dwie kondygnacje porządek architektoniczny nadal występował na jednym poziomie.

Hellenistycznymi obiektami o dwupoziomowych elewacjach kolumnowych były portyki – *stoa temenosu* Ateny w Pergamonie (ryc. 3) [25] i *stoa Attalosa* w Atenach. Zgodnie z tradycją budowli portykowych w przyziemiu występował porządek dorycki, na piętrze zaś – joński. Górna kondygnacja była niższa, o smuklejszych kolumnach.

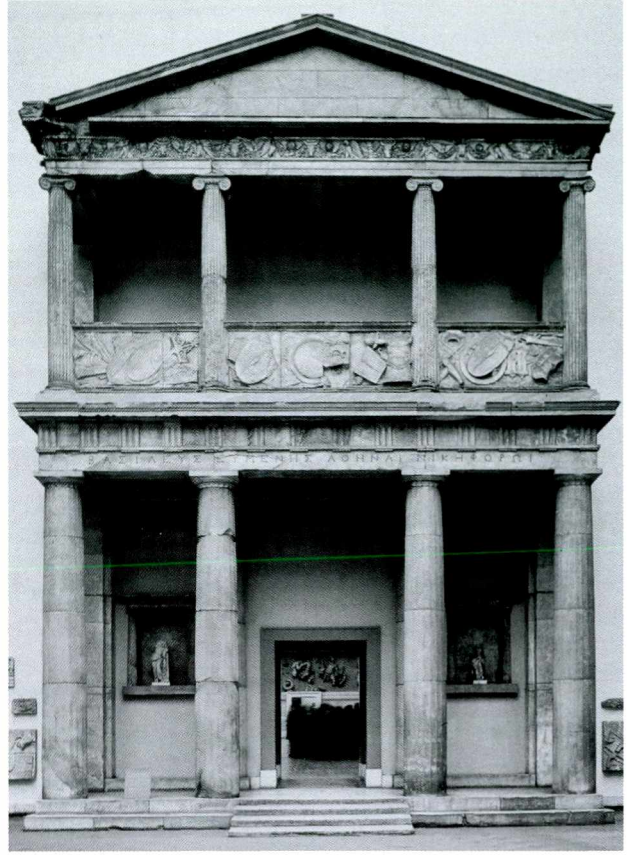
Ryc. 1. Nîmes – Maison Carrée, widok
Fig. 1. Nîmes – view of Maison Carrée

* Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej.

Ryc. 2. Termessos – bouleuterion, fragment elewacji wejściowej

Fig. 2. Termessos – bouleuterion, fragment of the entrance elevation

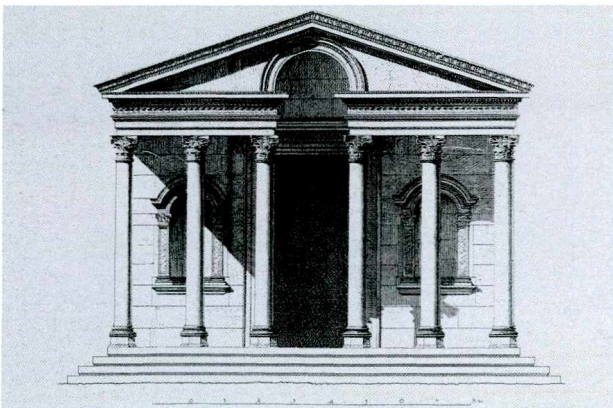

Ryc. 3. Pergamon – brama do sanktuarium Ateny (Berlin, Pergamonmuseum)

Fig. 3. Pergamon – gate into the sanctuary of Athena (Berlin, Pergamonmuseum)

Nowe elementy w elewacjach budowli rzymskich

Ukształtowanie elewacji świątyń rzymskich nawiązywało do wzorów greckich i etruskich (ryc. 1). Rzędy kolumn wolno stojących lub półkolumn podtrzymywały ciągle belkowanie. Na terenie zachodniej części Azji Mniejszej długą linię belkowania w ścianie szczytowej przerywano łukiem syryjskim, wcinającym się w wieńczący trójkątny szczyt, pozbawiony tympanonu (ryc. 4) [18]. Łuk

Ryc. 4. Termessos – wielka świątynia koryncka, rekonstrukcja fasady G. Niemann [18]

Fig. 4. Termessos – great Corinthian temple, reconstruction of G. Niemann façade [18]

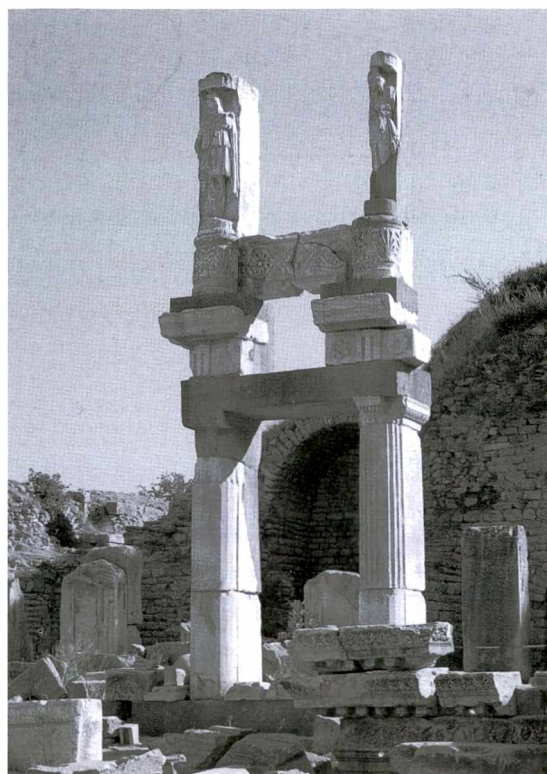
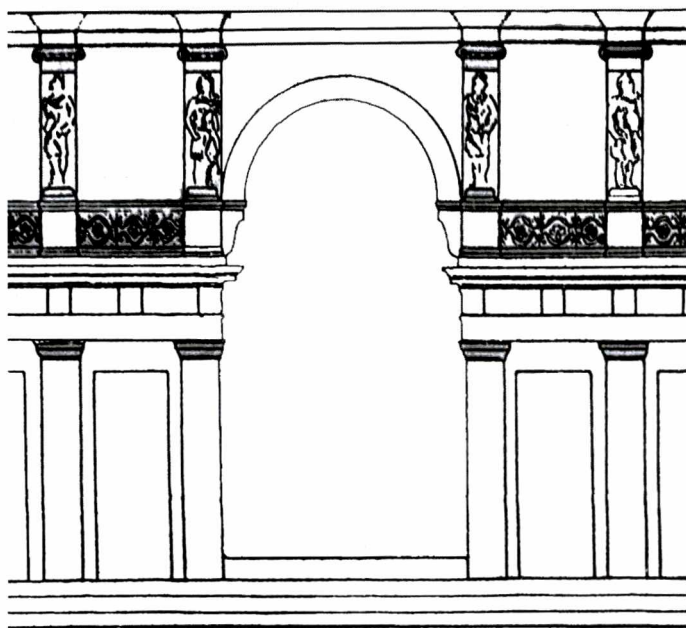
syryjski mógł występować także w dłuższej elewacji, czego przykładem jest świątynia Domicjana w Efezie (ryc. 5) [3]. W budowli tej kolumnada stała w dwóch poziomach. Górne kolumny, ozdobione rzeźbą figuralną, były wtopione w filary.

Bazylika w Efezie, zgodnie z rekonstrukcją E. Fossel [30], także miała w elewacji kolumnadę na dwóch poziomach¹. Mimo zastosowania innych porządków niż w portykach stoa swoim układem nawiązywała do tych wcześniejszych obiektów.

Jedno- czy dwupoziomowa kolumnada niosąca ciągle belkowanie, niekiedy przerwane łukiem syryjskim, stanowiła kontynuację greckiego i hellenistycznego sposobu kształtowania elewacji.

Od I w. (Efez, Milet), a zwłaszcza w II w., wyraźne stało się odejście od ciągłej linii belkowania i powiązanie belkowania z wysuniętymi przed ścianę kolumnami. W bibliotece Hadriana w Atenach (132 r.) belkowanie zostało wysunięte z linii ściany nad każdą kolumną oddzielnie [6], [10]. W innych budowlach świeckich wysunięte belkowanie mogło łączyć dwie lub więcej kolumn. Na terenie Azji Mniejszej wykształcił się charakterystyczny element architektoniczny

¹ Bazylika w Aspendos miała kolumnadę tylko w przyziemiu, a wyżej znajdowała się ściana z oknami [18].

Ryc. 5. Efez – świątynia Domicjana, szkic fragmentu elewacji i zachowane kolumny
 Fig. 5. Efez – Domicjan's temple, elevation fragment's sketch and surviving columns

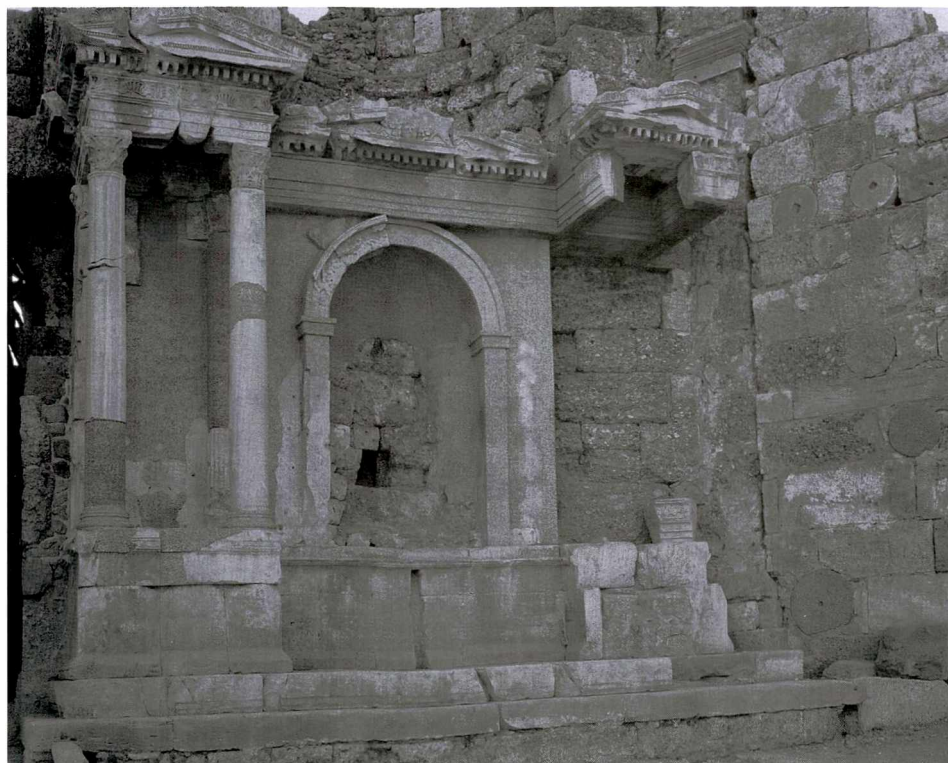
– aedicula [7], [11], [26], [30]. Przy jej użyciu kształtowano jedno- i wielopoziomowe elewacje.

Najskromniejszym przykładem nowego kształtowania elewacji jest nimfeum N-1 w Side z II w. (ryc. 6) [11], [26]. Składało się ono ze ściany z półkolistą niszą na osi, dwóch aedicul po bokach oraz dwóch basenów. Aedicule ustawione na cokołach miały po dwie wysunięte kolumny

korynckie i dwie półkolumny przy ścianach. Na kolumnach spoczywało wysunięte belkowanie zwieńczone trójkątnym frontonem. W aediculach stały posągi figuralne. W nimfeum N-2 w Side motyw powyższy został zwielokrotniony [11], [21]. Powstała długa ściana z wysuniętymi czterema aediculami z posągami oraz trzema basenami.

Ryc. 6. Side –
 nimfeum N-1, widok

Fig. 6. Side –
 view of N-1 nimfeum

Aedicule mogły występować nie tylko na jednym, ale także na dwóch lub trzech poziomach. Rozwiązania takie stosowano w różnych typach budowli świeckich: bibliotekach, nimfeach, w fasadach scenicznych w teatrach i buleuterionach – odeonach, a także w gimnazjonach i bramach miejskich.

Biblioteka Celsusa w Efezie, wzniesiona w latach 114–140 (ryc. 7) [3], [8], [10], [11], [27], [28], [30] ma elewację o szerokości 21 m i wysokości około 17 m. Tworzy ją dwupoziomowa kolumnada wysunięta przed właściwą ścianą budowli. Osiem dolnych kolumn w porządku jońskim połączono po dwie wysuniętym belkowaniem. Pomiędzy tymi parami umieszczono wejścia do wnętrza, a ponad nimi okna. Przy ścianach kolumnom odpowiadały pilastry, stanowiące ramy dla nisz z posągami symbolizującymi: mądrość, energię, intuicję i wiedzę. Na poziomie górnej kondygnacji zastosowano kolumny korynckie, które przemiennie w stosunku do dolnych połączono wysuniętym belkowaniem, zwieńczonym na osi naczółkiem trójkątnym, a po bokach – odcinkowymi. Pozostałe skrajne kolumny pojedyncze również mają wysunięte belkowanie. Na osi dolnych wejść umieszczono okna. Między nimi ustawiono postumenty na trzy posągi Celsusa i jeden jego syna Aguila (ufundowane przez córkę i wnuki)². Rozstaw kolumn w górnych aediculach jest nieco szerszy, a ich wysokość – mniejsza.

W budynkach scenicznych teatrów na tle prostej ściany ustawiano dwu- lub trypoziomową kolumnadę z portalami, oknami i niszami, dzięki czemu powstawała monumentalna fasada sceniczna – *scaenae frons* (ryc. 8) [1], [2], [7], [9], [11], [12], [30]. Podobnie budowano fasady sceniczne w buleuterionach – odeonach, które są jednak słabo zachowane³. Kolumny po dwie, trzy lub cztery ustawiano na wspólnych postumentach i łączono odpowiednio wysuniętym belkowaniem, tworząc aedicule. W skrajnych aediculach często stawiano filary zamiast kolumn. Odległości pomiędzy aediculami były większe niż interkolumnium. Wysunięcie belkowania przebiegało pod kątem prostym, a w Efezie, Sagalassos, Termessos i Hierapolis – po linii wklęsłej kolistej lub eliptycznej. Miękkiej linii belkowania w Hierapolis odpowiadał kształt postumentów. Na kolejnych piętrach fasady scenicznej powtarzano kompozycję aedicul lub tworzone różne układy kompozycyjne.

Budynek teatru w Aspendos założono na planie prostokąta o długości 62,5 m i szerokości 7,3 m. Przylegają do niego boczne skrzydła – paraskeniony, oparte na czołowych murach widowni i obejmujące proscenium. Wewnętrzna elewacja budynku otrzymała bogatą dekorację kolumnową o dwóch poziomach (ryc. 8). Na parterze znajdowało się pięć portali z środkowym najwyższym, a bocz-

nymi coraz niższymi. Pomiędzy nimi na cokołach stały po dwie pary kolumn jońskich według G. Niemanna, a korynckich zdaniem D. de Bernardi Ferrero [7]. Wieńczyły je bogato dekorowane belkowanie, które załamywało się przy każdej parze kolumn i biegło wzdłuż ściany. Trzon z marmuru znaleziony przez G. Niemanna pozwolił mu określić, że wysokość kolumny wynosiła 5,5 m i liczyła 16 modułów. Nad portalami znajdowały się prostokątne nisze w oprawie z kolumn połączonych belkowaniem, jak aedicule, najpewniej z posągami. Pomiędzy nimi były podobne nisze, lecz nieco niżej umieszczone i zwieńczone naczółkiem.

Piętro otrzymało ten sam układ kolumn, z tą różnicą, że pary kolumn, z wyjątkiem środkowych, były zwieńczone na przemian trójkątnymi i odcinkowymi naczółkami. Dwie środkowe pary łączył duży trójkątny szczyt z tympanonem o linii łamanej, odpowiednio do przebiegu wysuniętego belkowania. Zachowana kolumna górnego poziomu była granitowa, zapewne w porządku korynckim, o wysokości 4,97 m i miała 19 modułów. Nie znaleziono żadnych głowic i tylko jedną bazę attycką górną. Na osi piętra i w głębi trzeciej pary kolumn od zewnątrz znajdowały się nieduże prostokątne okna, umieszczone nieco ponad cokołem kolumn. Pozostałą przestrzeń między kolumnami zapełniono aediculami zwieńczonymi na zmianę gzymsem i trójkątnym naczółkiem. Z boku na górnych naczółkach pozostały postumenty, na których G. Niemann umieścił posągi. Boczne ściany budynku scenicznego są gładkie, z portalem w przyziemi i dwoma prostokątnymi oknami wyżej.

Fasada sceniczna zachowała się bez elementów, które łatwo można było wyjąć – kolumn i górnych części naczółków. Brak też wykończenia powierzchni muru. Widoczny jest na niej układ ciosów z niewielkimi pozostałościami zaprawy. Na ścianie za kolumnami znajdowały się prawdopodobnie pilastry. Mogły być one umocowane do wystających ze ściany pojedynczych ciosów. Cokoły noszą ślady zdjętej okładziny z płyt marmurowych. Zapewne portale miały także ościeża z marmuru.

W jednej z górnych nisz po aediculi znaleziono niewielką powierzchnię wyłożoną kafelkami z gliny palonej o grubości 2 cm. Pokryte były one niebieską powłoką i miały ślady czarnego ornamentu o rysunku według G. Niemanna „bardziej orientalnym niż greckim” [18]. Czas ich powstania jest trudny do określenia. Mogą być oryginalne, ale mogą także pochodzić z czasów bizantyjskich.

Budynek sceniczny teatru w Efezie otrzymał monumentalną trzykondygnacyjną fasadę [7], [22], [27], [28], [30]. Dwa dolne piętra wybudowano za czasów Nerona (54–68 r.), a trzecią kondygnację wzniesiono do czasów Trajana (98–117 r.) lub w latach 140–144. Budynek miał 40 m szerokości i 25 m głębokości, a proscenium o szerokości 7 m wznosiło się na wysokości 2,7 m ponad orkestrą.

Scaenae frons leżała w gruzach, w trakcie badań odnaleziono elementy umożliwiające odtworzenie jej wyglądu. Rekonstrukcje fasady G. Niemanna [30], H. Hörmanna [22] oraz H. Hoepfa [13] różnią się w układzie kompozycyjnym (ryc. 9–12). Na wszystkich miała ona jednak dwie

² Oryginalne posągi znajdują się w muzeum w Wiedniu, a w Efezie są ich kopie.

³ W rozważaniach przeprowadzonych przez autorkę w pracy doktorskiej [11] nad odeonami, określanymi także buleuterionami [1], [30] stwierdzono, że w czasach rzymskich na omawianym terenie wznoszono jeden obiekt, który pełnił dwie funkcje. Jego układ przestrzenny i położenie blisko agory (forum) świadczą o przystosowaniu do posiedzeń rady miejskiej, dekoracja sceniczna zaś umożliwiała wykorzystanie dla celów teatru poetycko-muzycznego, jakim był odeon.

Ryc. 7. Efez –
biblioteka Celsusa, widok

Fig. 7. Efez –
view of Celsus's library

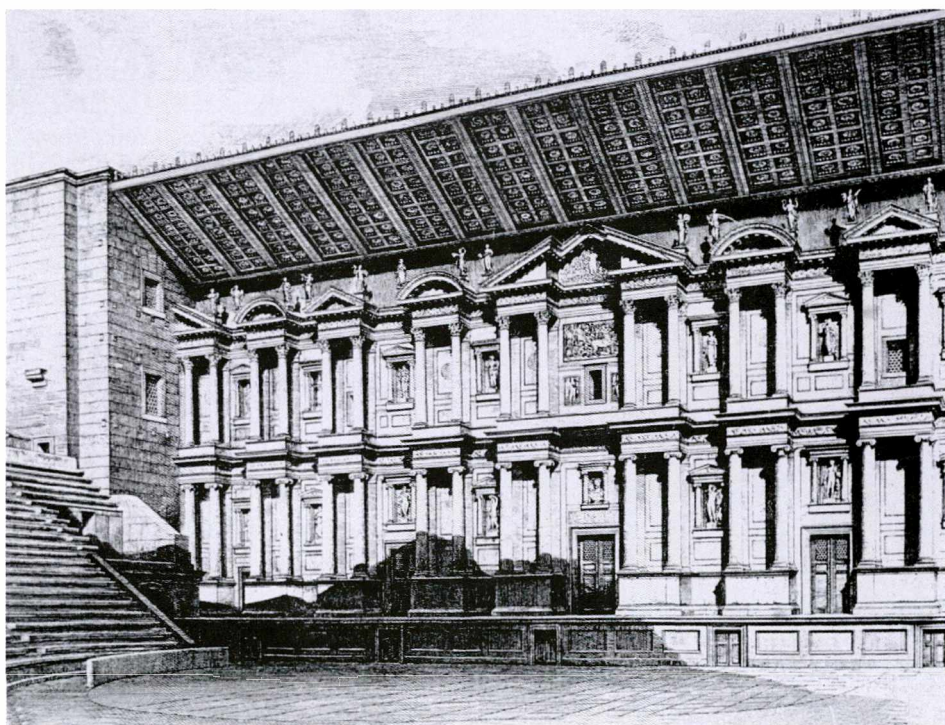

kondygnacje związane z budynkiem i trzecią – w postaci ściany attykowej. Na parterze było pięć wejść, z najwyższym na środku i mniejszymi po bokach. Ściana pomiędzy nimi ozdobiona była kolumnadą jońską, ustawioną na wysokich cokółach, tworzącą dwukolumnowe aedicule, zwieńczone wysuniętym belkowaniem opartym na dwóch kolumnach jońskich wolno stojących i dwóch pilastrach korynckich. Tylko skrajne aedicule miały korynckie filary i pilastry. Po obu stronach środkowego wejścia znajdowały się koliste niszki z dwiema kolumnami. Belkowanie nad

tymi kolumnami powtarzało kształt nisz i przebiegało po linii wklęsłego łuku, łącząc się z narożem belkowań aedicul. Według H. Hörmanna motyw ten powtórzono przy zewnętrznych wejściach. Zdaniem G. Niemanna najmniejsze wejścia umieszczone były w niszach przekrytych półkolumnami kasetonowymi, a belkowanie przebiegało nad nimi w linii prostej. Nad trzema środkowymi wejściami belkowanie poprowadzono w linii ściany. U H. Hoepfa zaś nad środkowymi niszami belkowanie biegło w linii prostej, a nad skrajnymi – było wklęsłe. Nieza-

Ryc. 8. Aspendos – teatr,
rekonstrukcja
elewacji scenicznej
G. Niemanna [18]

Fig. 8. Aspendos – theatre,
reconstruction of
G. Niemann's
scenic elevation [18]

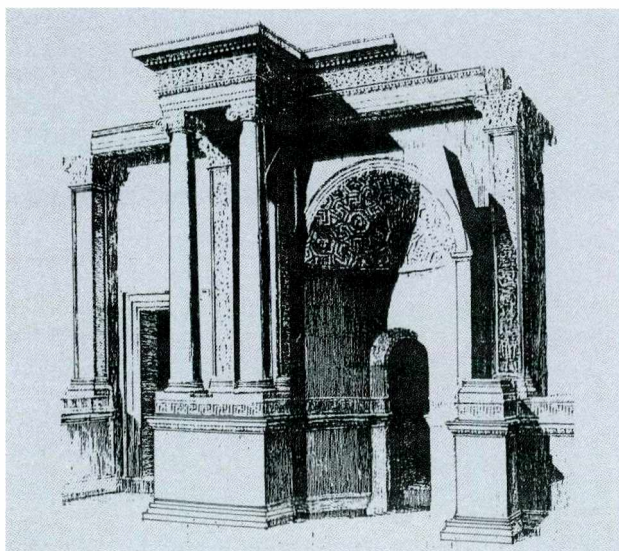

Ryc. 9. Efez – teatr, fasada sceniczna według G. Niemanna [30]
Fig. 9. Efez – theatre, G. Niemann's scenic façade [30]

leżnie od układu nisz trzej architekci połączyli aedicule belkowaniem o dynamicznej linii, składającej się z odcinków prostych, załamanych pod kątem prostym i lukowatych.

Na drugiej kondygnacji zastosowano identyczny układ aedicul, ale w porządku korynckim. G. Niemann powtórzył kompozycję z przyziemia, zastępując centralny portal półkolistą niszą, a następne portale – małymi aediculami. Pomiędzy nimi wprowadził wysokie okna zamknięte półkoliście. Aedicule zwieńczył naczółkami trójkątnymi z wyjątkiem przedostatnich z obu stron, którym dał naczółki odcinkowe. W rekonstrukcji H. Hörmanna nad wejściami i nad dolnymi niszami były wysokie nisze półkolisty z posągami, przekryte półkopolami kasetonowymi. Na osi elewacji, nad głównym wejściem, założono być może duży trójkątny tympanon łączący cztery kolumny. Jego środkowa część mogła być cofnięta, zgodnie z linią ściany. Po trzy boczne pary kolumn z każdej strony nakryto

Ryc. 10. Efez – teatr, detal fasady scenicznej według G. Niemanna [30]
Fig. 10. Efez – theatre, a detail of G. Niemann's scenic façade [30]

Ryc. 11. Efez – teatr, fasada sceniczna według H. Hörmanna [23]
Fig. 11. Efez – theatre, H. Hörmann's scenic façade [23]

naczółkami na zmianę odcinkowymi i trójkątnymi. Rekonstrukcja H. Hoepfa jest podobna do rekonstrukcji H. Hörmanna.

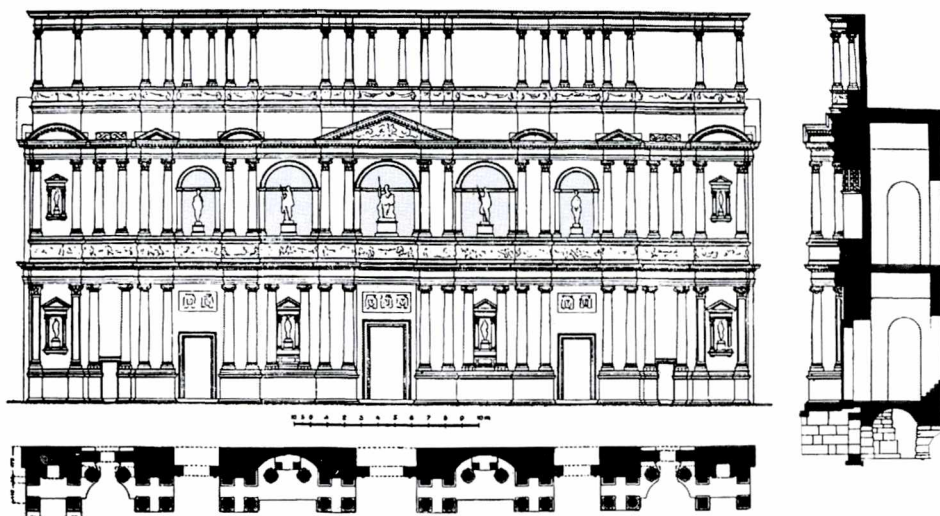
Ściana attykowa miała mniejszą grubość i jej wysunięta kolumnada przebiegała w linii niższych pilastrow. Rytm kolumn z wysuniętym belkowaniem oraz nisz nie jest znany i z tego powodu rekonstrukcje dość znacznie się różnią. G. Niemann pomiędzy aediculami ustawił dodatkowe kolumny w ich linii, które połączył belkowaniem wysuwającym i cofanym po linii prostej lub wklęsłej. Nieco inną wersję zaproponowali H. Hörmann i H. Hoepf. W ich attykach są trzy pary aedicul połączonych wklęsłym belkowaniem opartym na kolumnach (podobne do elementów drugiej kondygnacji G. Niemanna), skrajne aedicule dwukolumnowe oraz powierzchnie gładkiej ściany. W układzie kompozycji tych elewacji o zróżnicowanej plastyce na poszczególnych poziomach wyraźnie podkreślono część środkową z głównym wejściem, a po wzniesieniu attyki – także osie boczne związane z kolejnymi wejściami.

Budynek sceniczny teatru w Sagalassos (175–200 r.) o wymiarach 43×21 m, miał scenę o planie trapezowym, ograniczoną krótkimi murami paraskenionów [7], [18]. Długość sceny wynosiła 29,7 m, a głębokość 5,7 m. Scena (logejon) opierała się na ścianie zewnętrznej o wysokości 2,77 m oraz na rzędzie poprzecznych arkad.

Elewację budynku scenicznego w Sagalassos (ryc. 13) tworzyła ściana z pięcioma wejściami, pomiędzy którymi stały po dwie kolumny na postumentach. Za kolumnami ściana była gładka, bez pilastrow. Zachowały się postumenty kolumn, część ściany oraz elementy belkowania i płyty kasetonowe. Rekonstrukcje wykonane na ich podstawie przez G. Niemanna i D. de Bernardi Ferrero mają różne proporcje wysokości. Na osi elewacji znajdowało się największe wejście o szerokości 2,56 m i wysokości 4,76 m. Rozstaw kolumn był tu większy niż przy następnych wejściach, które były coraz mniejsze (wys. 3,64 m i 2,34 m), a odległości pomiędzy parami kolumn też malały. Belkowanie było wysunięte zgodnie z linią kolumn, a na osi ściany jego wewnętrzna linia miała kształt kolisty wklęsły. G. Niemann określił belkowanie jako „nie-

Ryc. 12. Efez – teatr,
fasada sceniczna
według H. Hoepfa [13]

Fig. 12. Efez – theatre,
H. Hoepf's
scenic façade [13]

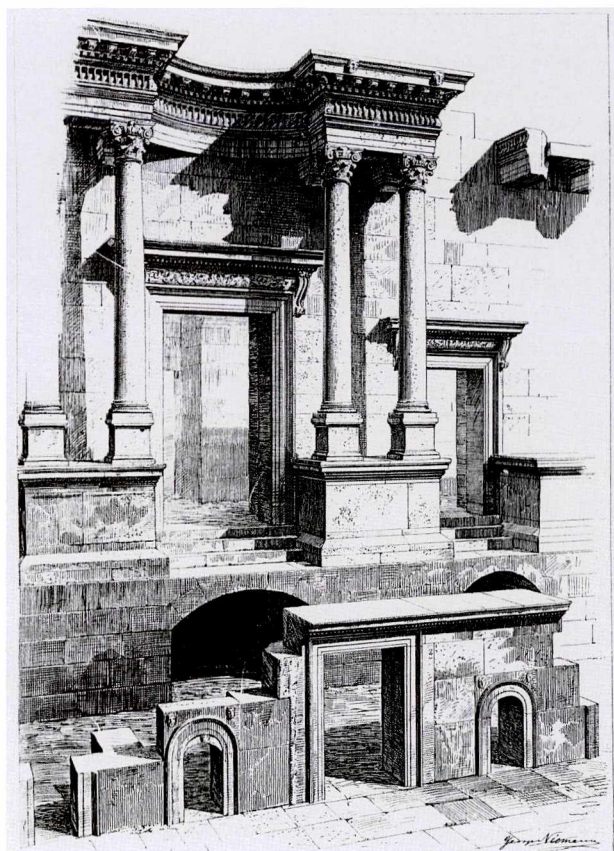
wykonane z elegancją” [18], ponieważ na większości elementów brak było dekoracji. Dwie płyty kasetonowe zawierały przedstawienia Ganimedesa, którego chwyta orzeł, oraz Scylli. Fasada miała drugą kondygnację, na której układ kolumn i belkowań był prawdopodobnie taki sam.

Budynek sceniczny w Termessos, wzniesiony w latach 175–200, powstał na planie prostokąta o wymiarach $3,6 \times 29,4$ m, a jego krótsze ściany wysunięte ku przodowi obejmowały skene, której szerokość wynosiła 5,4 m

[7], [18]. Frontowa ściana proscenium miała pięć prostokątnych wejść o szerokości 0,7 m i wysokości około 2 m⁴. Ścianę o powierzchni z ciosów ozdobiono tarczami w kwadratowych ramach i zwieńczono profilowanym gzymsem.

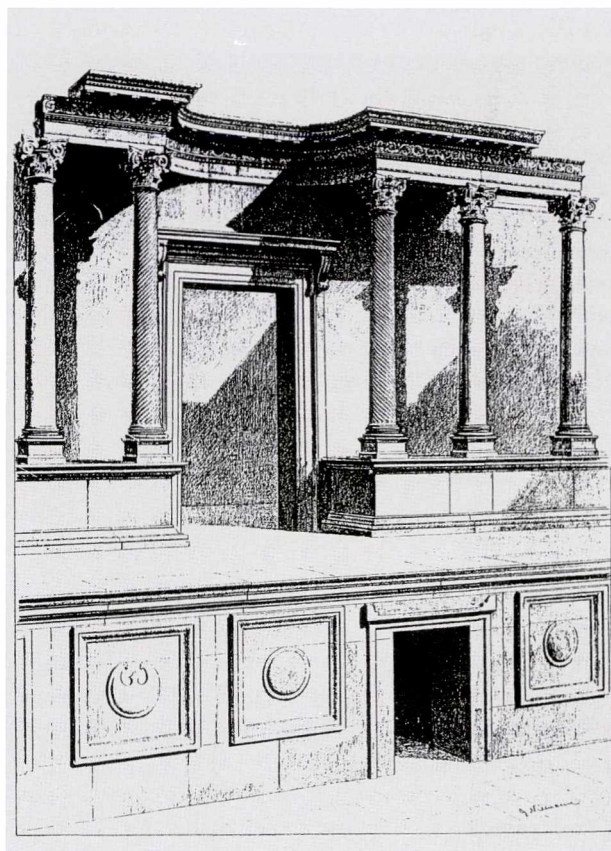
W fasadzie scenicznej (ryc. 14) znajdowało się pięć wejść, z których środkowe było najwyższe, a kolejne co-

⁴ Na rekonstrukcji G. Niemanna tylko 0,98 m, ryc. 314 [18].

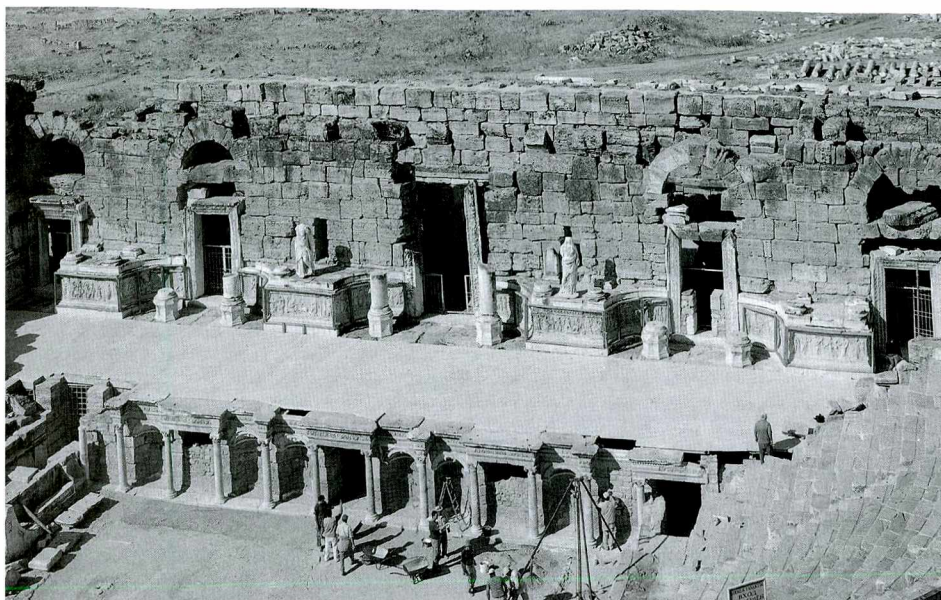
Ryc. 13. Sagalassos – fragment fasady scenicznej,
rekonstrukcja G. Niemanna [18]

Fig. 13. Sagalassos – scenic façade fragment,
G. Niemann's reconstruction [18]

Ryc. 14. Termessos – fragment fasady scenicznej,
rekonstrukcja G. Niemanna [18]

Fig. 14. Termessos – scenic façade fragment,
G. Niemann's reconstruction [18]

Ryc. 15. Hierapolis – teatr, pozostałości fasady scenicznej
Fig. 15. Hierapolis – theatre, remains of scenic façade

raz niższe. Przed ścianą wznosiła się kolumnada ustawiona na cokółach z marmuru. W środkowej części na wspólnym cokole stały po cztery kolumny kompozytowe, szeroko rozstawione, a pomiędzy bocznymi wejściami – kolumna i filar blisko siebie. Kolumny stojące przy głównym portalu miały trzony skośnie żłobkowane, pozostałe były gładkie. Kolumny wieńczyło bogato zdobione belkowanie, które przy wejściach cofało się po linii eliptycznej. Ściany ograniczające z boku skene były ustawione na cokole i miały bazę odpowiadającą bazom kolumn. Powyżej ich powierzchnia była gładka, z wyjątkiem ściany czołowej, którą ozdobiono płaskorzeźbą przedstawiającą pancerz z przewieszonym w poprzek mieczem. Ponieważ G. Niemann nie natrafił na elementy wyższej kolumnady, przypuszczał, że jej nie było. E. Petersen [18] sądził, że ponad filarami fasady stały posagi. O tym, że do ozdobienia teatru stosowano rzeźby, świadczą pozostałości dwóch z nich. Pomnik jeźdźca w zbroi i z gałązką w prawej dłoni, wyobrażającego zdaniem Petersena prawdopodobnie ejrenarcha⁵, stał w zagłębieniu na południowym końcu dolnej balustrady. W orkestrze zaś pozostała baza, na której stał posąg Septymiusza Sewera. Według D. de Bernardi Ferrero budynek był piętrowy.

Teatr w Hierapolis zbudowano w latach 117–137. Budynek sceniczny został wzniesiony za panowania cesarza Hadriana, którego popiersie znaleziono w trakcie wykopalisk prowadzonych przez misję włoską. W latach 204–211 obiekt przebudowano, wzbogacając znacznie jego układ przestrzenny oraz dekoracje [7], [18].

Piętrowy budynek sceniczny był prostokątny, z niewielkimi uskokami zewnętrznych bocznych partii, zamknięty ścianami paraskeniowymi. Przyziemie odpowiadało poziomowi orkiestry, piętro zaś znajdowało się 3,25 m wyżej, na poziomie logejonu.

Fasada proscenium o wysokości 3,25 m otrzymała bogatą oprawę architektoniczną. Umieszczono w niej trzy

wejścia na orkestrę, z których środkowe było najszersze, a po bokach okna. Między tymi otworami w ścianach występowały półkoliste nisze przekryte półkopiłą. Przed nimi ustawiono kolumny korynckie niosące profilowane i bogato dekorowane belkowanie. Wszystkie detale architektoniczne fasady wykonano z marmuru.

Elewacja budynku scenicznego (ryc. 15) to prosta ściana z pięcioma portalami, pomiędzy którymi znajdowały się po cztery kolumny tworzące aedicule. Spoczywały one na wysokich cokółach, które po stronie trzech wejść miały półkoliste wycięcia. Wspólnie z wieńczącym je belkowaniem mogły tworzyć eksedry wejściowe. Ich forma była jednak przysłonięta przez kolumny umieszczone po bokach portali, w półkolistych wycięciach⁶. Kolumny te stały na niskich wielobocznych postumentach i miały większą średnicę od kolumn w aediculach. Zachowały się tylko ich dolne części. Być może kolumny podpierały belkowanie, które prowadzone było w linii prostej, a nie z półkolistym wycięciem. Mogły być także połączone niezależnym belkowaniem. Jeżeli zostaną znalezione odpowiednie elementy belkowania, jasne stanie się, które z tych rozwiązań występujących na terenie małoazjatyckim w innych teatrach wykorzystano w tym przypadku. Cokoły aedicul ozdobiono marmurowymi płytami z reliefem figuralnym. W aediculach stały posagi, które częściowo są zachowane. Portale miały bogato dekorowane profilowane obramienia.

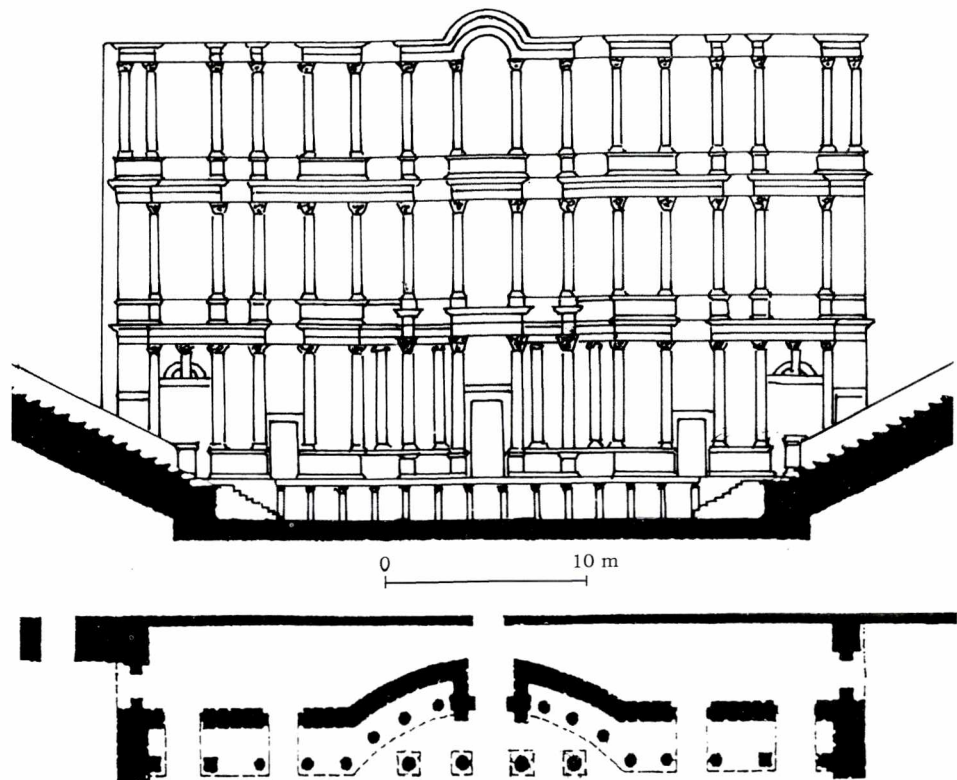
Wyjątkowo w **teatrze w Milecie** fasada sceniczna w środkowej części została wygięta w głąb łukiem odcinkowym (ryc. 16) [7], [15], [16]. Cofnięcie ściany było jednak przysłonięte przez cztery kolumny stojące w licu bocznej kolumnady. Istotne zmiany w wyglądzie budynku scenicznego przyniosły przebudowy rzymskie z lat 75–100 i 270–300. Fasada o szerokości 48 m od poziomu logejonu była trzypiętrowa, o wysokości około 24 m, ozdobiona kolumnadą w porządku korynckim, a w eksedrze – jońskim. Ściana w środkowej części miała szeroką, płytką eksedrę z wejściem na osi. Odcinkowy kształt planu ekse-

⁵ W Atenach w miesiącu Pyanepsjon obchodzono święta ku czci Apollina, które były rodzajem dożynek. W procesji obnoszono symbol obfitych zbiorów – gałązkę oliwną obwieszoną darami Ziemi, tzw. ejresione [wg 20, s. 728].

⁶ Kolumn brak na rysunkach D. de Bernardi Ferrero, ale widoczne są na fotografiach.

Ryc. 16. Milet – teatr,
rekonstrukcja
elewacji scenicznej
(rysunek autorki
według [15] i [16])

Fig. 16. Milet – theatre,
scenic elevation
reconstruction
(author's drawing
after [15] and [16])

dry stanowił odpowiednik zewnętrznego obrysu kolistej orkiestry. Po obu stronach fasady znajdowały się po dwa boczne wejścia. Przed ścianą ustawione były kolumny: po jednej przy bocznych ścianach, po dwie przy prostych odcinkach i po trzy w linii eksedry. Przed wklęsłą częścią fasady ustawiono cztery wolno stojące kolumny, tworzące linię prostą z kolumnami bocznych partii elewacji. Kolumny stały na postumentach i niosły belkowanie łączące kolumny poszczególnych pięter w różnym układzie. Tylko dwie środkowe kolumny połączone były przez dwie kondygnacje. Na najwyższym piętrze połączono wszystkie cztery wspólnym belkowaniem, które nad środkowymi podporami wygięto w półkole na wzór łuku syryjskiego. Dodatkową dekorację stanowiły płaskorzeźbione

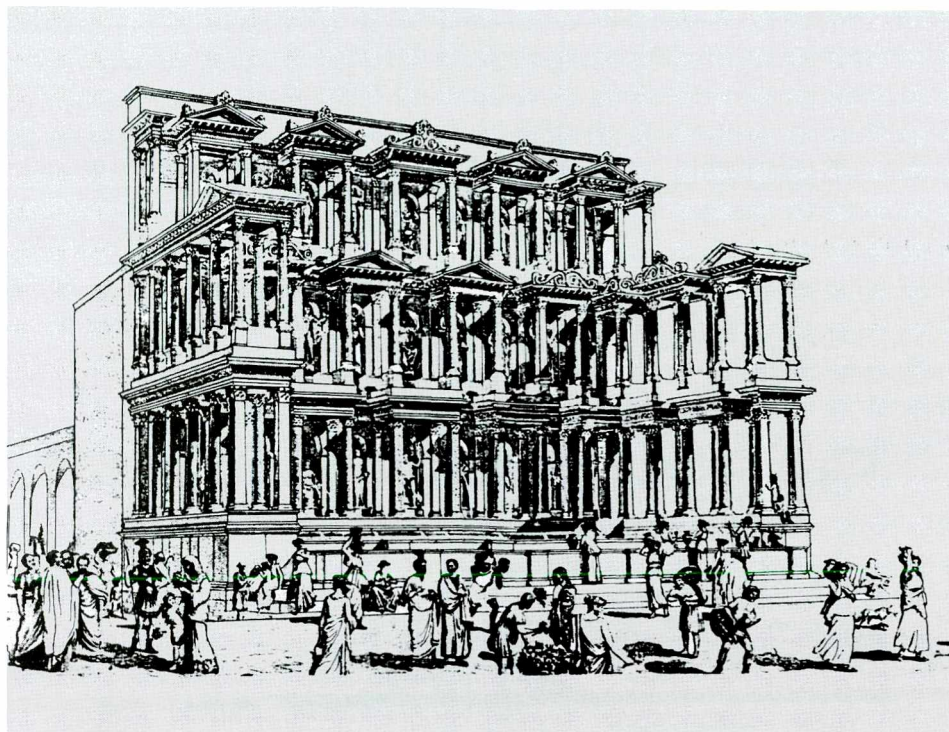
plyty, z których zachowały się niewielkie luźno leżące fragmenty. Według rekonstrukcji G. Kleinera [15] belkowania łączące kolumny na poszczególnych piętrach miały różny układ, co dawało urozmaiconą, dynamiczną kompozycję aedicul. Na osi trzeciej kondygnacji belkowanie wyginało się w łuk syryjski. Prawdopodobnie fasada sceniczna teatru w Side także miała na osi łuk syryjski [21].

Architektura budynków scenicznych na zewnątrz jest mało znana. W Perge znaleziono pozostałości architrawów i kolumn z II w., które wskazują na to, że pierwotnie elewacja zewnętrzna była ozdobiona kolumnami. Ich układ nie jest znany, gdyż mniej więcej 50 lat po ukończeniu teatru do fasady dobudowano nimfeum o pięciu niszach, prawdopodobnie także ozdobione kolumnami [18]. Do-

Ryc. 17. Efez –
nimfeum Trajana, widok

Fig. 17. Efez –
view of Trajan's nimfeum

Ryc. 18. Milet –
nimfeum, rekonstrukcja
J. Hülsena [8]

Fig. 18. Milet –
nimfeum, J. Hülsen's
reconstruction [8]

Ryc. 19. Side –
nimfeum przed bramą miasta,
widok

Fig. 19. Side –
view of the nimfeum
in front of the town gate

brze zachowana elewacja zewnętrzna teatru w Aspendos rozczłonkowana została portalami i oknami w kilku poziomach, bez dekoracji kolumnowej.

Najciekawsze układy kompozycyjne fasad stosowano w nimfeach (ryc. 17, 18) [11]. W Efezie, Milecie i Side założono je na planie litery C z basenami w środku. Dwu- i trzykondygnacyjne aedicule tworzyły kompozycje architektoniczne ich głównych elewacji oraz wysuniętych skrzydeł, które mogły być ażurowe, pozbawione ścian.

Dwupoziomową kolumnadę **nimfeum Trajana w Efezie** (I w.) cechuje duża dynamika kompozycji (ryc. 17) [23], [30]. Każde z pięter jest inne. Przy głównej ścianie w przyziemiu znajdują się dwie aedicule z dwiema kolumnami i dwoma pilastrami korynckimi podtrzymującymi wysu-

nięte belkowanie. Przestrzeń centralna między nimi, bez podziałów, łączyła się z górną kondygnacją, gdzie została ujęta pomiędzy kolumny połączone belkowaniem z trójkątnym szczytem. Powstała w ten sposób aedicula o wysokości dwóch kondygnacji, w której ustawiony był posąg cesarza Trajana. Boczne skrzydła nimfeum w przyziemiu zamknięte były od zewnątrz pełną ścianą. Dwa graniaste filary od frontu i trzeci przy narożu niosły długie belkowanie, pod którym była ustawiona aedicula z kolumnami i posągiem. Na piętrze ściany boczne były krótsze, pozostawiając otwartą aediculę z trzema kolumnami i pilastrem opartym o ścianę. Przestrzeń ta nakryta była stropem kasetonowym, a na belkowaniu oparty był odcinkowy fronton. W narożu piętra umieszczono trzy kolumny niosące załamane pod kątem belkowanie ze zwieńczeniami w po-

Ryc. 20. Sardes –
gimnazjon

Fig. 20. Sardes –
gymnasium

Ryc. 21. Milet –
brama do agory południowej
(Berlin, Pergamonmuseum)

Fig. 21. Milet –
gateway to the south agora
(Berlin, Pergamonmuseum)

staci ślimacznic (esownic). Prawdopodobnie w murach znajdowały się nisze, jednak stan zachowania budowli nie pozwala na ich rekonstrukcję⁷. Nimfeum ozdobiły posągi Wenus, satyrów (sylenów), Posejdona oraz członków rodziny cesarza Trajana. Posąg Trajana był dwukrotnie większy od pozostałych rzeźb. W ten sposób został on uhonorowany jako twórca cesarstwa [23].

Nimfeum w Milecie (II w.) miało elewacje ozdobione kolumnami, które parami łączyło wysunięte belkowanie (ryc. 18) [8], [14]. Na kolejnych piętrach układ belkowań

był przemienny, a na drugiej i trzeciej kondygnacji wieńczyły go trójkątne naczółki z akroterionami. Niektóre naczółki utworzono z dwóch połączonych ślimacznic. Wysoka ściana nimfeum pomiędzy kolumnami otrzymała nisze, w których ustawiono posągi. Boczne partie budowli to ażurowa podwójna kolumnada o kompozycji belkowań i naczółków jak w elewacji głównej. Woda do basenu tryskała z najniższej kondygnacji, także z ustawionych w niszach posągów.

Na zewnątrz murów miejskich przed główną bramą **Side** w II w. Rzymianie wzniesli okazałe **nimfeum** (ryc. 19) [21]. Składało się ono ze ściany o trzypoziomowym układzie aedicul, dwóch ażurowych skrzydeł o dwóch poziomach aedicul oraz basenu o rozmiarach 10 × 50 m. W grubym na 4,5 m murze wydrążono trzy duże nisze półkoliste

⁷ Niefortunnie przeprowadzono anastylozę budowli, zastępując niezachowane trzony kolumn i filarów betonowymi niskimi kostkami. Odczytanie układu kompozycyjnego fasady jest praktycznie niemożliwe, gdyż proporcje są nieodpowiednie.

w planie. Ściana nimfeum była wyłożona marmurem. Cokol ściany tworzył basen wodny. Kolumny na każdym piętrze miały inny układ. W przyziemiu ustawiono ich po sześć między niszami i po cztery po bokach. Ich trzony były z kolorowego marmuru, a głowice kompozytowe. Na kolumnach opierało się ciągłe belkowanie, które od spodu ozdobiono kasetonami z głową meduzy, rybami i maskami. Za kolumnami przy ścianach znajdowały się pilastry. W niszach ustawiono po cztery kolumny blisko ściany, smuklejsze i na wielobocznych postumentach. Opierało się na nich półkolistе belkowanie z półkopułą.

Na piętrze umieszczono taką samą liczbę kolumn jak w przyziemiu, jednak ustawiono je na postumentach i połączono po dwie wysuniętym belkowaniem z naczółkiem trójkątnym i odcinkowym na zmianę. Powstały w ten sposób aedicule, stanowiące charakterystyczny element większości nimfeów. Kasetony w aediculach ozdobiono koroną zwycięstwa i owocem granatu, który był symbolem miasta Side. Na tym poziomie znajdowały

się półkopuły nisz, ujęte w archiwolty i ozdobione muszlami. Na belkowaniu ustawiono kolumny trzeciej kondygnacji – niższe, w porządku korynckim. Po cztery kolumny tworzyły aedicule. Nad niszami łączyło je belkowanie zwane syryjskim (tzn. z łękiem w środku) i wieńczył trójkątny szczyt. Pozostałe aedicule miały szczyty odcinkowe. Brzegi basenu ozdobiono płaskorzeźbami i czarami z marmuru. Tematyką płaskorzeźb były miłosne przygody bogów.

Motyw aedicul występował też w **gimnazjonach**. Przykładem mogą być poddane anastylozie obiekty otaczające jeden z dziedzińców w **Sardes** (ryc. 20). Osłowość kompozycji i wejście podkreśla łuk syryjski z trójkątem wieńczącym. Na agorę w Milecie prowadziła monumentalna brama, ozdobiona aediculami, z lekkim wysunięciem po bokach (ryc. 21). Zwraca uwagę trójkątny naczółek łączący dwie wewnętrzne aedicule. Część naczółka pomiędzy aediculami została cofnięta i przebiega w linii ściany, a elementy naczółka nad aediculami sprawiają wrażenie przerwanych.

Zakończenie

Od czasów greckich do rzymskich następowały kolejne zmiany w podejściu do kształtowania elewacji zawierającej kolumnadę. Począwszy od długich rzędów kolumn w świątyniach i stoach, poprzez dwupoziomowe fasady z porządkami architektonicznymi w górnej części w buleuterionach oraz dwupoziomowe fasady kolumnowe w świątyniach i bazylikach, aż do wielokondygnacyjnych fasad z aediculami. Nowy element architektoniczny utworzony był z kolumn i odpowiadających im przy ścianach pilastrów, rzadziej półkolumn. Oprócz kolumn pojawiły się w nich filary o planie kwadratu. Umieszczano je w aediculach skrajnych oraz w centralnie położonych, tylko

w przyziemiu (Milet, Efez, Side). Na piętrach filary nie występowały.

Stosowano prawie wyłącznie porządek koryncki, o bogato dekorowanych belkowaniach. Wszystkie elementy wykonywano z marmurów białych lub kolorowych oraz z granitów. Kompozycję architektoniczną uzupełniały nisze i posagi. Stropy kasetonowe w aediculach miały dekorację płaskorzeźbioną lub niewielkie rzeźby. Dla terenów Azji Mniejszej charakterystyczna była kompozycja aedicul o układach przemiennych na poszczególnych piętrach, o zróżnicowanej rozpiętości i wysokości, co nadawało elewacjom układ dynamiczny.

Fotografie wykonała autorka w 2006 r.

Photos by the author in 2006.

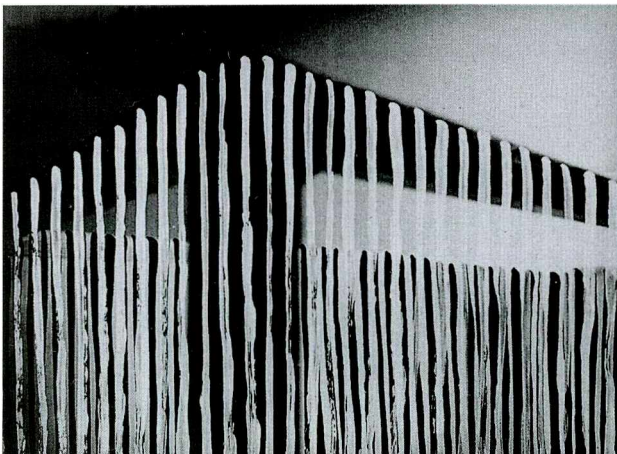
Bibliografia

- [1] Akurgal E., *Ancient civilizations and ruins of Turkey*, bm. 1990.
- [2] Akurgal E., *Griechische und Römische Kunst in der Türkei*, München 1987.
- [3] Baran M., *Ephese et ses alentours*, Izmir 1981.
- [4] Bernhard M.L., *Sztuka grecka V wieku p.n.e.*, Warszawa 1970.
- [5] Bernhard M.L., *Sztuka grecka IV wieku p.n.e.*, Warszawa 1974.
- [6] Bernhard M.L., *Sztuka hellenistyczna*, Warszawa 1980.
- [7] Bernardi Ferrero, D. de, *Teatri Classici in Asia Minore*, t. 1–4, Roma 1966–1974.
- [8] Brandt P., *Sehen und Erkennen*, Leipzig 1929.
- [9] Can T., *Türkei, Wiege der Zivilisation*, Istanbul 1994.
- [10] Golasz-Szołomicka H., *Biblioteki antyczne*, „Architectus” 2000, nr 2 (8), s. 15–30.
- [11] Golasz-Szołomicka H., *Budowle użyteczności publicznej w grecko-rzymskich miastach Azji Mniejszej*, Rozprawa doktorska, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2001.
- [12] Golasz-Szołomicka H., *Wybrane teatry rzymskie w Azji Mniejszej*, „Architectus” 2006, nr 2 (20), s. 3–20.
- [13] Hoepf H., *Baukunst in Fünf Jahrtausend*, Stuttgart 1958.
- [14] Kleiner G., *Das römische Milet*, Wiesbaden 1970.
- [15] Kleiner G., *Die Ruinen von Milet*, Berlin 1968.
- [16] Krauss F., *Das Theater von Milet*, Berlin 1973.
- [17] Krischen F., Wulzinger K., Gerkan A., *Antike Rathäuser*, Berlin 1941.
- [18] Lanckoroński K. hr., przy współudziale G. Niemanna i E. Petersena, *Miasta Pamfilii i Pizydyi*, t. 1, *Pamfilia*, Kraków 1890, t. 2, *Pizydyia*, Kraków 1896.
- [19] Lübke W., *Grundriss des Kunstgeschichte*, t. 1, *Die Kunst des Altertums*, Esslingen a. N. 1924.
- [20] *Mala encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1966.
- [21] Mansel A.M., *Die Ruinen von Side*, Berlin 1963.
- [22] Meyer P., *Historia sztuki europejskiej*, Warszawa 1973.
- [23] Miltner F., *Ephesos, Stadt der Artemis und des Johannes*, Wien 1958.
- [24] Parnicki-Pudelko S., *Architektura starożytnej Grecji*, Warszawa 1975.
- [25] Radt W., *Pergamon, archeological guide*, Istanbul 1978.
- [26] Strocka V.M., *Das Markttor von Milet*, Berlin 1981.
- [27] Toksöz C., *A travel guide to the historic treasures of Turkey*, Istanbul 1977.
- [28] *Turkey – A Phaidon Cultural Guide*, bm. 1989.
- [29] Ulatowski K., *Architektura starożytnej Grecji*, Warszawa–Poznań 1962.
- [30] Wiplinger G., Wlach G., *Ephesus, 100 Years of Austrian Research*, Vienna–Cologne–Weimar 1996.

The aedicula as an element shaping the elevation of Roman public service buildings in the west part of Asia Minor

In Greek and Roman times successive changes took place in the approach towards the shaping of an elevation incorporating a colonnade. Starting from long rows of columns in temples and portico buildings stoa, through double-levelled façades with architectonic orders in the upper part in the buleuterion. And double-levelled colonnade façades in temples and basilicas, to multi-storeyed façades with aediculae. A new architectonic element was created of columns and, appropriate to them, pillars by the walls, seldom columns. Apart from columns there appeared pillars on the plan of a square. They were located in remotest aediculae and in centrally situated ones, but only at ground floor level (Milet, Efez, Side).

Almost only the Corinthian order was used, with richly decorated entablature. All elements were made of white or coloured marble, and also granite. The architectonic composition was complemented with niches and statues. Coloured ceilings in the aediculae were decorated with low relief or small sculptures. For areas of Asia Minor characteristic was the composition of aediculae in alternating systems in particular storey levels, of a differentiated span and height, which endowed the elevations with dynamism.

Jerzy Olek, Praca z serii *Bezwymiar iluzji*